

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИГА ТЕРГОВ СУДЬЯСИ ИНСТИТУТИНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЗАРУРАТИ.

Иброхимов Бахтиёр Тойиржонович

Хуқукни муҳофаза қилиш академияси мустақил изланувчиси:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10888909>

Аннотация: Ушбу мақолада Жиноят процессига тергов судьяси институтини жорий қилишнинг аҳамияти ва зарурати билан боғлиқ масалалар кўтарилган. Суд тизимини янги босқичга олиб чиқиш, суд ҳокимияти чинакам мустақиллигини таъминлаш, адолатли суд қарорлари қабул қилинишига эришиш, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришнинг асосий ўзига хос хусусиятлари алоҳида кўриб чиқилган. Шунингдек, суд ва прокурор назароти оид илмий-назарий қарашлар масалалар муҳокама қилинган.

Калит сўзлари: суд, прокурор, назорат, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, адолат, ислохотлар, қонунийлик, тенглик ва тортишувчанлик принциплари.

2016 йил Ўзбекистон Республикаси янги даврга қадам қўйди, сайланган президент ислохоти натижасида ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий соҳаларда туб бурилиш ва улкан ўзгаришларга сабаб бўлди. Мамлакатнинг ривожланиши ҳар доим жиноят ва жиноят процессуал қонунчилиқнинг ривожланиши учун янги истиқболларни яратган ва яратмоқда. Дарҳақиқат, жиноий одил судловнинг яхшироқ моделини излаш бугунги кунгача давом этмоқда.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилдаги “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3723-сон Қарорига биноан, асосий вазифалар қаторида жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи соҳасидаги илғор халқаро тажрибани, умумэътироф этилган норма ва стандартларни, жумладан жойларга чиққан ҳолда ўрганишни белгилаб олинди.¹ Шунингдек, “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”нинг 15-мақсадида «Хабеас корпус» институтини янада ривожлантириш орқали тергов устидан суд назоратини кучайтириш, тезкор-қидирув ва тергов фаолияти устидан назоратни кучайтириш, фуқароларнинг қадр-қиммати ва эркинлигини

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 14.05.2018 йилдаги ПҚ-3723-сон.

самарали ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмларини жорий этиш ва суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлашда судьялар ҳамжамияти органларининг ролини янада ошириш масалалари ўрин олган.²

Бундан ташқари, «Янги Ўзбекистон — янги суд» тамойили доирасида аҳолининг одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишни жадаллаштиришни, соҳага илғор халқаро стандартларни жорий этишни талаб этмоқда.³

Илгари сурилган Стратегия Ўзбекистон Республикасида суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш, суд ҳокимияти чинакам мустақиллигини таъминлаш, адолатли суд қарорлари қабул қилинишига эришиш, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришга қаратилган.

Дарҳақиқат, сўнгги пайтларда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига киритилган бир қатор ўзгартиш ва қўшимчалар жиноят процессуал ҳуқуқининг асосий институтларига таъсир қилади ва асосий ҳуқуқий муносабатларнинг мазмунига сезиларли таъсир кўрсатди. Жиноят процессуал қонунчилигини ислоҳ қилишда судгача бўлган иш юритишни тартибга солувчи қоидаларга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг жиноят процессининг ҳозирги тартиби, тузилиши, ҳали ҳам ўзининг асосий белгиларида роман-герман ҳуқуқ оиласига мансуб бўлса-да. Бироқ, жиноят процессининг ҳар қандай миллий шакли турли мамлакатлар моделлари элементларининг аралашмасидан ташкил топгандир, чунки жиноят процесси муайян тарихий, иқтисодий, геосиёсий ва бошқа шароитларда ривожланади ва мавжуддир.

Чунончи, прокурорнинг айрим назорат функцияларини қайта тақсимлаш орқали суд ҳокимияти ваколатларини кенгайтирилди, яъни терговга қадар текширув, дастлабки тергов босқичида суд назоратини билан алмаштириш назарда тутилди. Шундай қилиб, терговга қадар текширув, дастлабки тергов органлари фаолияти устидан прокурорнинг қуйидаги ваколатлари судга ўтказилди: жиноят содир этишда гумон

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 16.01.2023 йилдаги ПФ-11-сон.

қилинаётган ёки айбланаётган шахсларни қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш ёки қамоқда сақлаш муддатини узайтириш масалалари (2008 йил); судга қадар иш юритиш босқичида айбланувчини лавозимидан четлатиш ва шахсни тиббий муассасага жойлаштириш тарзидаги процессуал мажбурлов чоралари фақат судьянинг санкцияси асосида амалга ошириши тартиби (2012 йил); эҳтиёт чораларининг янги тури, яъни уй қамоғи жорий қилинди (2014 йил); почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш ва эксгумация қилишга санкция бериш бўйича ваколатлар судларга ўтказилди (2017 йил); телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали узатиладиган ахборотни олиш (2020 йил).

Шуни тан олиш керакки, ушбу қонунчиликдаги янгилик прокурор томонидан қамоққа олиш тўғрисидаги санкцияси билан солиштирганда сезиларли муваффақиятга эришишга олиб келди, чунки инсон ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ ҳар қандай жараён имкон қадар очиқ, шаффоф, тенглик тамойилларига риоя қилган ҳолда, холис орган олдида, тортишувчанлик жараёнида ўтказилиши керак.

Дарҳақиқат, сўнги йиллардаги ислохотлар самараси ўлароқ, Ўзбекистон Республикасида терговга қадар текширув, дастлабки терговнинг қонунийлигини таъминлашга қаратилган суд назорати институтини амалга ошириш учун ҳуқуқий асос яратди. Хусусан янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 27-28-моддаларида жиноят процессуал мажбурлов чораларини яъни ҳибсга олишга, қамоққа олишга, қамоқда сақлашга, ҳар ким ёзишмалари, телефон орқали сўзлашувлари, почта, электрон ва бошқа масалалари суднинг қарорига асосан йўл қўйилади деган қонидани мустаҳкамлаб қўйилди ва шу билан прокурор ваколатларидан чиқариб ташланди, чунки прокуратуранинг ваколоти суд ҳокимияти функцияси билан боғлиқ бўлмаганлиги сабабли истисно қилинади.⁴

Жиноят процессуал қонунчилик соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар орасида, судгача бўлган босқичда айблов нуқтаи назарига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, айблов томоннинг ҳимояга нисбатан алоҳида устуворлиги ҳеч қандай тарзда томонлар тенг деб эътироф этишга имкон бермаяпти. Жиноят процессининг судгача бўлган босқичларида тегишли суд назоратининг йўқлиги ҳам қонун чиқарувчига

⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2023.

ислохотлар учун асос бўлди, жумладан, тергов судьяси институтини яратиш учун асослар беради. Айнан, ҳуқуқни қўллаш амалиётининг амалий тажрибаси шуни кўрсатадики, замонавий жиноят процессида айблов томон (давлат айбловини қўллаб-қувватловчи) бўлади, чунки прокуратура вакиллари давлат органлари бўлиб, улар жиноят ишини қўзғатиш, рад қилиш, тугатиш тўғрисида судга илтимоснома киритиш, ишда далиллар базасини шакллантириш ва процессуал мажбурлаш чораларини қўллаш ваколатига эгадирлар.

Судга мазкур назоратнинг киритилиши мамлакатда суд-ҳуқуқ тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг бошланишига, ва чинакам мустақил суд ҳокимиятининг аҳамиятини янада ошириш нуқтаси бўлди.

Сўнгги бир неча йил ичида таниқли олимлар ва амалиётчилар иштирок этадиган юридик ҳамжамиятда тергов судьяси институтини Ўзбекистон жиноят процессига киритиш мумкинлиги масаласи бўйича мунозаралар давом этмоқда.

Бугунги кунда бир қатор МДХ давлатлари жиноят процессуал қонунчилигида “тергов судьяси” ёки “суд терговчиси” институтини жорий қилиниши процессуалист олимлар доирасида диққат марказига айланиб, кенг муҳокама қилишга сабаб бўлмоқда ва алоҳида аҳамият касб этди. Жумладан, тергов судьяси институти бир қатор хорижий давлатларнинг жиноят процессида фаол ва муваффақиятли қўлланилиб келинмоқда (мисол учун, Франция, Германия, Қозоғистон, Қирғизистон, Эстония, Грузия, Украина, Латвия, Литва, Нидерландия, Молдова каби мамлакатларда).

Дунёдаги ана шу ўзгаришлар жиноят процессуал доктринада жуда кескин пайдо бўлган “тергов судьяси” ёки “суд терговчиси” институтини миллий жиноят процессуал қонунчилигига жорий этиш зарурлиги ҳақидаги мунозарага сабаб бўлди, хусусан миллий ҳуқуқшунос олимлардан Г.Тўлаганова,⁵ Ф.Муҳитдинов, Б.Мўминов,⁶ Д.Миразов, Д.Чориева,⁷ А.Юлдошбеков,⁸ Л.Югай⁹, Б.Ш.Қобулов¹⁰ каби олимлар ўз

⁵ Тўлаганова Г.З. Жиноят процессида эҳтиёт чораларининг қўлланиши муаммолари: –Т.: Адолат, 2005. –Б.7.

⁶ Мўминов Б.А. Жиноят ишларини судга қадар юритиш устидан суд назорати. Юр.ф.доктори ... диссер. Тошкент. 2020. Б. 249.

⁷ Д.Чориева. Тергов судьяси: у ким ва унинг ҳимоячи процессуал мақомини оширишдаги ўрни қандай? <https://kun.uz/kr/46113262>. 24.04.2020.

⁸ А.А. Юлдошбеков. Жиноят процессида ҳимоя институтини такомиллаштириш масалалари. Магистрлик диссертация иши. – Т.: 2022.

⁹ Л.Югай. «Суд назорати институти»: янгиланаётган Конституциядаги бу тушунча нимани англатади? <https://www.xabar.uz/mahalliy/sud-nazorati-instituti-yangilanayotgan-konstituciya>.

асарларида таъкидлаб ўтганларини кўришимиз мумкин. Илмий ишлар мазмуни жиноят процессида “тергов судьяси” функциясини амалга оширишнинг турли жиҳатларини қамраб олади. Демак, мамлакатда суд-хуқуқ ислохотларини давом эттириш зарурлиги тўғрисидаги, бизнингча, анча қизиқарли тенденцияни (чуқур, кенг) тадқиқ қилишга ундамоқда. Мисол учун, “тергов судьяси” фаолиятининг умумий ва ўзига хос хусусиятлари, суд назоратининг моҳияти, предмети ва шакллари, унинг одил судлов ва прокурор назорати билан ўзаро муносаббатларини очиқ бериш мақсадга мувофиқ деб билдик. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, мазкур масала тадқиқот предметида айланди.

Дастлабки респондентларнинг суд тизимига тергов судьясини жорий этиш фикрлари натижаларига кўра, юридик ҳамжамият деярли тенг бўлинди, 52 % тергов судьяларининг киритилишига қарши, 48 % эса маъқуллаганлар, кўриниб турибдики, бу масала ҳал этишнинг мураккаблиги ва ноаниқлигини кўрсатади.

Судья фаолиятида ва жиноий таъқиб ўртасида муносабатларни таъминлаш бўйича Л.Югай ҳам фикр билдириб ўтган. Унинг таъкидлашича, суд томонидан қабул қилинган қарорларни ҳолислигини таъминлаш ва жиноят ишини юритиш босқичида суд назоратини кучайтириш масалаларни миллий қонунчиликда акс эттирилиши лозим. Чунки, суд назорати институти аллақачон, ривожланган мамлакатларда жумладан, АҚШ, Германия, Италия, Испания, Австрия, Буюк Британия, Португалия, Германия, Австрия, Италия, Бельгия, Голландия, Латвия, Литва, Қозғоғистон, Қирғизистон ва бошқа мамлакатлар Конституцияси нормаларида акс этган. Шу боис, тергов ҳаракатлари ва эҳтиёт чораларига рухсат берувчи махсус тергов судьяси лавозими жорий этиш лозим. Мазкур тамойилнинг жорий этилиши жараён иштирокчиларининг ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминлайди, уларни мансабдор шахслар ва жиноий таъқиб қилиш функциясини бажарадиган органларнинг ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилади. Суд назорати институтининг кенгайтириши жиноят процессида шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг умумэтироф этилган халқаро стандартларини жорий этиш имконини беради.¹¹

¹⁰ Б.Қобулов. Франция жиноят-процессуал қонунчилигида судга қадар иш юритувида шахс ҳуқуқларини чеклашнинг тартибга солиниши. Замонавий дунёда инновацион тадқиқотларю Назария ва амалиёт номли илмий, масофавий, онлайн конференция. – Б. 66-70.

¹¹ Л.Югай. «Суд назорати институти»: янгиланаётган Конституциядаги бу тушунча нимани англатади? <https://www.xabar.uz/mahalliy/sud-nazorati-instituti-yangilanayotgan-konstituciya>

Таъкидлаш жоизки, кўпгина ғарб давлатлари жиноят иш юритиш моделлари турли хил бўлса-да, лекин асосий мақсади инсон ва фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишдир. АҚШ қонунчилиги бўйича прокурор назорати ўрнатилмаган, аммо ўрнига судгача бўлган иш юритишда суд назорати институти мавжуд. Полиция ва тезкор-қидирув фаолияти яъни жиноий таъкиб қилувчи органлар устидан суд назоратни олиб боради. Суд назорати асосан, фуқароларни конституциявий ҳуқуқларини чеклайдиган тезкор тадбирлар устидан қатъи назорат остига олади. Магистрат судига эҳтиёт чорасини қўллаш масаласи бўйича тезкор вакиллари мурожаат қилганда, суд фуқаронинг конституциявий ҳуқуқларини чеклаш билан боғлиқ масала бўлганлиги сабабли, алоҳида эътибор беради.

Тўғри, бугунги кунда кўплаб процессуалист олимлар орасида инсон ва фуқароларни ҳуқуқларни прокурор назорати орқали ёхуд суд назорати орқали амалга ошириш лозимлиги ҳақида бахс-мунозараларни кузатишимиз мумкин, аммо биз ушбу масалада мувозанатни, ягона меъёрни, мутаносибликни, энг тўғрироғи мақбул жавобни таҳлиллар орқали фикримизни баён этишимиз лозим. Таъкидламоқ лозимки, биз собиқ иттифоқ процессуал моделидан воз кечиб, инсон ва фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишнинг янги мафкураси йўлидан юришимиз лозим. Чунки, цивилизациялашган дунё инсон ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият сифатида мустаҳкамлаган ва ҳамма нарсадан устун қўяди. Бизнинг конституциямизда ҳам инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадрият ҳисобланади. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, келинг, биз бу ҳақда олимларнинг ва чет эл қонунчилигини ўрганиб, ўз фикримизни билдиришимиз керак.

Процессуалист олим А.В.Смирновнинг фикрича, “судьяга бунда ваколатларни берилиши худди (суриштурувчи, терговчи каби) жиноий таъкиб функциясини амалга ошираётгандек дахлдорлик билан боғланиб қолмоқда. Негаки, судга Конституция ва қонунлар одил судловни амалга ошириш функцияси юклатилган, шунинг учун суд ушбу функцияни бевосита давом эттира олмайди”.¹²

“Бундай вазиятда судьяни икки маънода тушунилиши мумкин бўлган процессуал ҳолатга келтиради, чунки у тезкор суд назоратида ҳам, биринчи инстанция судида ҳам объектив ҳакам бўла олмайди”.¹³ Шунга

¹² Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. СПб., 2000. 3-11 с.

¹³ Муратова Н.Г. Система судебного контроля в уголовном судопроизводстве: вопросы теории, законодательного регулирования и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2004.

ўхшаш фикрларни С.Адилов ҳам ўз тадқиқотларида таъкидлаб ўтган.¹⁴ Агарда, Жиноят-процессуал кодекси 28-бобига диққатимизни қаратадиган бўлсак, эҳтиёт чорасини қўллаш суднинг умумий юрисдикциясига тааллуқли бўлиб, туман ёки унга тенглаштирилган судининг судьясига берилган ва одатда навбатчи судья кўриб чиқади. Судьянинг эҳтиёт чорасини қўллашда иштирок этиши уни худди шу иш бўйича кейинги иш юритишдан четлаштириш учун асос бўлмади. Чунки, ЖПКнинг 88-моддасида бу масала назарда тутилмаган.

Ноаниқлик, миллий ҳуқуқшунос олимларида ҳам, хориж илмий оламида мунозарага сабаб бўлмоқда, тўғри уларнинг асосий важлари муаммони ҳал қилишдан иборат. Уларнинг таъкидлашича, судья бир вақтнинг ўзида холисликни бирлаштира оладими, агар у илгари худди шу иш бўйича ҳибсга олиш учун ажрим берган бўлса? Ўзбекистоннинг кўплаб туманлари судида бир таркиблик судлар мавжудлигини ҳисобга олсак, бу муаммо принципиал аҳамиятга эгадир. Бошқатомондан эса, судьянинг бошқа судьядан фикридан мустақиллигини қандай таъминлаш мумкин, агар у ўз ҳамкасби ҳибсга олишга рухсат берган ҳамда ишни кўраётган бўлса, шу жумладан агар улар битта суд органида ишласачи деган фикр ўйлантиришга олиб келди. Иккала ҳолатда ҳам судланувчининг айби ёки айбсизлиги масаласи олдиндан белгилаб қўйилган деб тахмин қилинади, чунки ҳибсга олиш санкциясини бериш билан судья ушланган шахс ҳақида жиноят содир этган деган танловни танлаб, қарор қабул қилиб бўлган.

Ўша пайтда юзага келган вазиятни прогноз қилган А.В.Смирнов қуйидаги жиҳатига эътибор қаратган. Унинг фикрича, судьяга эҳтиёт чораси қўллаш дастлабки босқичлардаёқ у ёки бу тарзда ҳар қандай ҳулосаси фақат айбдорлик масаласи билан чекланишига эътибор қаратади, демак қонун талабларидан қатъи назар, жиноий таъқибга алоқадорликка олиб келади.¹⁵ Бу ҳолат судьяни ноаниқ процессуал ҳолатга олиб келади, чунки у на дастлабки суд контролида, на биринчи инстанция суди назоратида объектив (холис) ҳакамлик қила олмайди.¹⁶ Демак, биринчидан, суд назоратини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатларда тарафлар ўртасида тортишувчанлик бўлмаганлиги сабабли суд мустақил арбитр сифатида майдонга чиқа

¹⁴ Адилов С.А. Правовое положение следственного судьи в уголовном процессе Республики Казахстан. Дисс. ... канд. юрид. наук. Москва. 2018. С. 166.

¹⁵ Смирнов А.В.. Модели уголовного процесса. СПб. 2000. - С. 52.

¹⁶ См.: Ковтун Н.Н. О понятии и содержании термина «судебный следователь» (следственный судья) // Российский судья. – 2010. – № 5.

олмайди. Иккинчидан эса, бунда суд назорати натижалари бўйича қабул қилинган қарорларда одил судлов акти мавжуд эмас, чунки унда таъкиб функцияси вужудга келмоқда.

Дарҳақиқат, юқорида кўрсатилган муаммолар суд-ҳуқуқ тизимига янги лавозим яъни судгача бўлган иш юритишда суд назоратининг барча шакллари аналга ошириши мумкин бўлган тергов судьяси лавозимини жорий этиш зарурлигини асослантириш ва муаммоларни илмий нуқтаи назарда ечимини топиш талаб қилади.

И.Ф.Демидовнинг фикрича, “агар янги тергов судьяси институти жорий этиладиган бўлса, бунда умумий юрисдикция судлари тизимидан ташкилий-функционал жиҳатдан тўлиқ ажратилиши ва одил судловни аналга ошириш ваколатидан озод қилиниши керак деган ғояни илгари суради”.¹⁷

Айтиж жоизки, судгача бўлган даврда тортишувчанлик принципи рўёбга чиқариш учун, тергов судьясининг процессуал мақомини қонунчиликда акс эттирилиши лозимлиги ҳақида В.М.Коган собиқ иттифоқ давридаёқ айтиб ўтган. Албатта ўша даврда бу ғоя олимлар орасида кенг баҳс-мунозара бўлишига сабаб бўлган. Унинг фикрича, “тергов судьясининг жорий этилиши ҳимоя томонга прокурор, терговчи ва суриштирув органларининг маълумотларни тўплаш ва текшириш имкониятларидан бошқа томонга яъни тергов судьясига мурожаат қилиш йўли орқали фойдаланиш имконини беради. Бунда тергов судьясини кўрсатмалари тарафлар учун мажбурий бўлади”.¹⁸

Шунга ўхшаш фикрларни А.В.Смирнов ва А.И.Макаркинлар ҳам билдирганлар. Яъни, тергов судьяси умумий уйғун субъект сифатида қараганлар, ўз фаолиятида терговчининг ҳам, судьянинг ҳам ваколатларини умумлашган ҳолда, судгача бўлган иш юритиш устидан тезкор суд назоратини аналга оширади. Шунингдек, тергов судьяси жиноят процессга тортишувчанликнинг ҳам, судга далилларининг ишончлилиги элементини ҳам киритади ва шу билан биринчи инстанция судида тарафлар ўртасида юзага келиши мумкин бўлган низоларнинг аксарият қисмини олдини олишига олиб келади.¹⁹

Г.Тўлаганова, “замонавий юридик фани айна вақтгача жиноят судлов ишларини юритишнинг оптимал шакли ҳақида, жумладан жиноят

¹⁷ Демидов И.Ф. Судебная реформа и новые проблемы науки уголовного процесса // Вопросы укрепления законности в уголовном судопроизводстве в свете правовой реформы: матер. конф. М., 1995.

¹⁸ Коган В.М. Почему бы не быть следственному судье? // Советская юстиция. 1988. № 7.

¹⁹ Смирнов А.В. Модели уголовного процесса. СПб., 2000.

процессининг тортишув модели, маслаҳат судини жорий этиш, тергов судлари институтининг имкониятларини баҳолаш ва бошқалар юзасидан етарли татқиқ қилинмаган. Бундан ташқари, дастлабки тергов органлари устидан суд назоратини ўрнатиш (масалан, қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси юзасидан судга шикоят қилиш, қамоқда сақлаш муддатини узайтириш) ҳақидаги етарли эътибор бериш лозим деб ҳисоблайди”.²⁰

Мазкур позицияни қўшни давлат олимлари ҳам тарафдори, бундай шахс дастлабки тергов органлари ва прокурорнинг иш бўйича қабул қилган қарорлари устидан суд назорати функциясини холис ва мустақил равишда амалга оширишга қодир ҳамда адвокатнинг судгача бўлган процессда далилларни тақдим этиш жараёнининг тўлиқ иштирокчиси бўлишига ёрдам беради.²¹

Тергов судьяси жиноят процессуал фаолиятнинг эркин ва мустақил субъекти сифатида тергов хусусиятига эга бўлмаган, соф суд (юрисдикция) ваколатларига эга.²² Маълумки, мазкур суднинг функциялари конституциявий-ҳуқуқий мақоми билан мустаҳкамланиши лозим, бир томондан, инсон ва фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати бўлишга хизмат қилиши мумкин, бошқа томондан эса, ягона суд органи барча ҳуқуқий низоларни якуний ҳал қилиш воситаси бўлиши билан боғлиқ бўлади.²³ Тергов судьясига юкланган суд назорати функциясини жиноят процессининг асосий функсияларига ёрдамчи, яъни судгача бўлган иш юритиш бўйича суд фаолиятининг мустақил йўналиши сифатида кўриб чиқиш мумкин.²⁴ Ҳақиқатан ҳам, бизнингча жиноят процессида иштирок этаётган шахсларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини сезиларли даражада бузувчи ёки чекловчи жиноий процессуал мажбурлов чораларини қўллаш имконияти жиноят тўғрисидаги хабарни қабул қилиш рад этилган пайтдан бошлаб суд томонидан ҳимояланиш ҳуқуқини амалга ошириш имконини бериши лозим.

²⁰ Тўлаганова Г.З. Жиноят процессида эҳтиёт чораларининг қўлланиши муаммолари: –Т.: Адолат, 2005. –Б.7.

²¹ Толесбай С. Следственный судья – дополнительная гарантия справедливого правосудия. <https://cyberleninka.ru/article/n/sledstvennyy-sudya-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-respubliki-kazakhstan>

²² Ковтун Н.Н. О понятии и содержании термина «судебный следователь» (следственный судья) // Российский судья. 2010. № 5.

²³ Головки Л.В. Новая роль судьи при производстве полицейского расследования в уголовном процессе постсоветских государств // Зангер. Вестник права Республики Казахстан. 2010. № 1 (102).

²⁴ Азаров В.А., Таричко И.Ю. Функция судебного контроля в истории, теории и практике уголовного процесса России. Омск, 2004.

Б.Мўминов таъкидлашича, “тергов судьяси томонидан суд назоратининг амалга оширилиши, ишни судга қадар юритишда ҳақиқий тортишув муҳитини яратади, сабаби, ҳимоячининг илтимосномасини энди ишни судга қадар юритувчи органлар ҳал қилмайди, балки бу орқали кучлар мувозанати яратилади. Бу ўз навбатида, жиноят процессида ҳимоячининг мавқеи ошишига, унинг исботлаш жараёнида қатнашиш ҳуқуқини реал таъминлашга хизмат қилади. Сабаби, далилларни топиш ва мустаҳкамлаш юзасидан асосли илтимосномаси рад қилинган ҳолларда, тергов судьяси унга мазкур ҳуқуқидан фойдаланиш имконини кафолатлайди, шу билан бирга унинг кейинчалик ишни мазмунан кўриш мажбуриятидан халос этилиши унинг ички мустақиллигини таъминлайди, яъни унинг қабул қилган қарорига келгусида боғланиб қолишининг олди олинади”.²⁵

Бизнинг фикримизча, жиноят процессининг судгача бўлган босқичларида суд назорати имкониятларини кенгайтириш лозим, ҳозирги вақтда жиноят процессининг асосий муаммоларидан бири бўлган жиноят процессида тарафларнинг тортишувчанлик ва тенг ҳуқуқлилиги тамойилини ҳаётга татбиқ этиш вақти келди деб ўйламыз.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, тергов судьяси институтини жиноят процессуал қонунчиликка жорий этиш бўйича икки гуруҳга (тарафдорлар ва аксинча тарафдор бўлмаган) ажратишга имкон берди.

Жиноят процессуал қонунчиликка тергов судьяси институтини жорий қилиш бўйича биринчи гуруҳ бўйича тарафдорлар қуйидаги фикрларни билдирганлар: 1) *суд томонидан қабул қилинган қарорларни ҳолислигини таъминлаш ва жиноят ишини юритиш босқичида суд назоратини кучайтириш лозимлиги* (Л.Югай); 2) *мансабдор шахслар ва жиноий таъқиб қилиш функциясини бажарадиган органларнинг ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан* (Н.Г.Муратова); 3) *умумий юрисдикция судлари тизимидан ташкилий-функционал жиҳатдан тўлиқ ажратилиши ва одил судловни амалга ошириш ваколатидан озод қилиниши керак деган ғоя тарафдорлари* (И.Ф.Демидов, В.М.Коган); 4) *жиноят процессида тортишувчанлик принципини амалга ошириш, судга далилларининг ишончлилигини ошириш ва ўзини-ўзи рад этиш масалаларини олдини олиш* (А.В.Смирнов); 5) *терговга қадар текширув, дастлабки тергов органлари устидан суд назоратини ўрнатиш (масалан, қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси юзасидан судга шикоят қилиш,*

²⁵ Мўминов Б.А. Жиноят ишларини судга қадар юритиш устидан суд назорати. Юр.ф.доктори ... диссер. Тошкент. 2020. Б. 249.

қамоқда сақлаш мүддатини узайтириш) (Г.З. Тўлаганова); 6) адвокатнинг судгача бўлган процессда далилларни тақдим этиш имконияти юзага келиши (С.Толесбай, Б.Мўминов);

7) суднинг функциялари конституциявий-ҳуқуқий мақоми билан мустаҳкамланиш, инсон ва фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати таъминлаш, суд органи барча ҳуқуқий низоларни якуний ҳал қилиш воситаси сифатида (Н.Н.Ковтун); 8) қабул қилган қарорларни асослигини таъминлаш (Б.Мўминов); суриштирувчининг, терговчининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги тўғрисидаги шикоятлар мустақил арбитр сифатида (Т.Г.Морщаков); 9) далилларни бир ёқлама тўплаш амалиётига барҳам бериш, далиллар тортишув муҳитида тўплаш, уларнинг ҳаққонийлиги ва ишончилиги таъминлаш (А.А.Юлдошбеков); 10) тарафларнинг терговга қадар текширув ва дастлабки тергов босқичидаёқ тенг ҳуқуқий имкониятларга эга бўлиш, адолатли суд ҳукмига эришишнинг кафолати сифатида (Д.Чориева); у тезкор суд назоратида ҳам, биринчи инстанция судида ҳам объектив ҳакам бўла олмаслик (С.А.Адилов);

Жиноят процессуал қонунчиликка тергов судьяси институтини жорий қилишга қарши бўлган иккинчи гуруҳ тарафдорлар бўйича қуйидаги фикрларни билдирганлар: 1) судга Конституция ва қонунлар одил судловни амалга ошириш функцияси юклатилган, шунинг учун суд ушбу функцияни бевосита амалга ошираолмайди деган фикрлар (А.В.Смирнов); тергов судьяси институтининг жорий этилиши жиноят процессуал муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш бўйича янги тизимини киритиш зарурлиги (Н.Ковунтон); таклиф этилаётган институт бўйича яхлит ишлаб чиқилган концепция ва стратегия мавжуд эмас, бундан ташқари тергов судьяси институтини жорий қилиниши худдики терговчининг процессуал ваколатларини такрорланишига олиб келади ҳамда таклиф этилаётган моделда прокурорнинг мақоми тўлиқ аниқланмаган ва бу эса, ўз навбатида жиноят процессида қўшимча қоғозбозлик ва бюрократлаштиришга йўл қўйилишига олиб келинади (В.М.Биков, Н.С.Мановлар); терговчи зарур материални тайёрлаши, бўлажак суд муҳокамаси ҳақида тарафларни хабардор қилиши, конвойни ташкил этиши, таржимонлар, адвокатларнинг келиши, материални судга олиб келиши, суд мажлисини кутиши, унда иштирок этиши ва агар суд мажлиси кейинга қолдирилса, яна ҳамма нарсани бошқаттан ташкил қилади (Ю.Н.Шеховцов); тергов судьялари институтини жорий этиш дастлабки терговни амалга оширувчи шахсларнинг мустақиллиги ва

автономлигини янада йўқотилишига, ҳар бир қабул қилинган қарор ёки ҳаракат учун терговчи тергов судьясига мурожаат қилишига, бу эса ўз навбатида жиноятларни тергов қилишнинг давомийлигини сезиларли ортишига (А.Р.Белкин); тергов судьяси ўзига хос "нотариус"га айланашига олиб келади (Л.В.Головка); тергов судьяси институтини жорий қилиниши кадрлар муаммоси юзага келиши (О.А. Мядзелец).

Чиндан, у ёки бу томонлар билдирган фикрларда ўринлидир. Лекин, янги тергов судьяси институтини жорий қилиниши дастлаб давлатга катта молиявий ҳаражатларни, кадрлар билан боғлиқ муаммо юзага келтириши, шу билан бирга жиноят процессуал қонунчилик унинг ҳолати билан боғлиқ муаммолар ҳам юзага келтириши табиийдир. Демак, биринчи навбатда, тергов судьяси фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратиш, унинг ҳуқуқий мақомини белгилаш зарур. Процессуал мақомидан келиб чиқиб, ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, ва унинг мақоми судьяга тенглаштирилган бўлиши лозим.

Юқоридаги умумий фикрлар ва ижобий ғоялардан келиб чиқиб, тергов судьяси институти ҳақидаги қуйидаги фикрга келишимиз мумкин. Буларга:

биринчидан, тергов судьясига жиноят ишларини моҳияти бўйича кўриш ҳуқуқи берилмаслиги, унинг асосий ваколатлари жиноят ишининг судгача бўлган босқичларида тўлиқ суд назоратини амалга оширишдан иборатлиги белгилаш;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ, суд назорати доирасини кенгайтириш, шу жумладан ЖПКнинг 241-моддасига (Эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисидаги қарор устидан шикоят бериш ва протест билдириш) биноан, тергов судьяси томонидан кўриб чиқилиши керак бўлган шикоятлар рўйхатига қўшимчалар киритиш лозим. Бинобарин: *“Терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки тергов томонидан қўлланилган эҳтиёт чорасидан норози бўлган тарафлар, назорат қилаётган, уни бекор қилишга ёки ўзгартиришга ҳақли бўлган тергов судьясига шикоят қилиши мумкин. Тергов судьяси шикоятни олган пайтдан эътиборан уч сутка ичида уни кўриб чиқиши ҳамда шикоят берган шахсга қарорни бекор қилинганлиги, ўзгартирилганлиги ёхуд қарорни ўз кучида қолдирилганлиги ҳақида хабардор этиши шарт”.*

учинчидан, ЖПКнинг 240-моддасини яъни (Эҳтиёт чорасини қўллаш, бекор қилиш, ўзгартириш тўғрисидаги қарор ёки ажрим) эҳтиёт чораси

қўллаш даврида тарафлар ўртасида ҳақиқий тенглик, тортишувчанликни таъминлаш мақсадида тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш лозим. Жумладан: *“Терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки тергов органларига ҳимоячи (адвокат) томонидан жиноят иши материалларига далил сифатида киритиш тўғрисидаги илтимосномани қондиришдан бош тортган ҳолларда, тергов судьясига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Бунда, ҳимоячи (адвокат) тергов судьясига далилларни тақдим этиши, саволлар бериши, илтимосномалар киритишга ҳақли”*.

Шундай қилиб, тергов судьяси суд ҳокимиятининг ажралмас қисми бўлиб, инсон ва фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, терговга қадар текширув орган мансабдор шахс, суриштирувчи, терговчи томонидан ноқонуний ва асоссиз қарорлар (чеклашлар) қабул қилишни олдини олиш субъекти сифатида фаолият юритади.

Тергов судьясининг асосий вазифалари қуйидаги элементларда номоеън бўлади: 1) *жиноят процессида қонун устуворлиги принципини таъминлаш; 2) инсон ва фуқароларни конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилиш, ҳурмат қилиш ва таъминлаш; 3) судгача бўлган иш юритишда тортишувчанликни, тенгликни (тортишувчанлик ва тенгликни далилларни тўплаш ва текшириш учун ҳимоячи (адвокат)нинг имкониятларидан келиб чиқиб, конституциявий ҳуқуқларини тергов судьяси орқали ҳимоя қилиш назарда тутилади) рўёбга чиқариш; 4) самарали суд назоратини ташкил этилади; 5) ушбу функцияни жорий қилиш оқибатида судьяда жиноий таъқиб манфаатдорлигидан воз кечилади.*

Еҳтимол, бундай ислоҳотни Ўзбекистон процессуал қонунчилигини такомиллаштириш стратегиясининг асосларидан бири сифатида кўриб чиқилиши зарур, агар ҳақиқат рўбга чиқариш зарур бўлса, келажакка қараб, мамлакатдаги ижтимоий-ҳуқуқий вазиятни барқарорлаштириш лозим.